

BONNET-CARBONELL, JOCELYNE

A PRIMITÍV GONDOLKODÁS ÉS A HALOTTI NÖVÉNYEK AZ EURÓPAI PARASZTOK KÉPZETRENDSZERÉBEN

A temetők növényvilága és a halottbúcsúztató növényfajok kevés tanulmány tárgyát képezték, és még kevesebb tűzte ki célul szerepeik meghatározását az európai imaginárius struktúrákban: ilyen lehetne többek között a halottak kiváltságos helyének meghatározása a halandók életciklusában. A hasonló téma iránti érdeklődés megköveteli a kutatótól, hogy a tényekből merítsen, hogy ez által mélyreható megértésre és elfogadásra tehesen szert. Ez a jelentéskutatás lehetővé teszi a megértést, az elemzést és az átadást, a „fogékonyság logikájára” támaszkodik, amit Claude Lévi-Strauss az 1962-ben megjelenő *La pensée sauvage* című munkájában nevez meg. Ebben a metaforikus hangvételi írásban a szerző rámutat arra, hogy a primitív gondolkodás a hatalom által nem leigázott, az iparosodást nem követő kultúrákra vonatkozik, amiben a primitív gondolkodás az agrár-pásztornépek gondolkodásmódjának alappillére marad a világ megértésében.

A hagyományos etnológia szerény és nélkülözhetetlen gyűjtései a következő tényyszerű megállapításokat segítették elő. Az embereket gondolkodásra sarkallja a *háromszínű árvácska* vagy más néven *vadárvácska*, amit halotti virágként Európa szerte odafigyeléssel termesztenek. A következőkben megismerkedünk a halotti virágok szerepeivel.

1975 és 2000 között belefogtam a Kelet-Franciaországban élő vidéki aszszonyok életének a fogékony logika szerinti vizsgálatába, a terepen Kochersbergben élve részt vettem a kerti munkákban és a temetőt jártam (Bonnet 1988). A kerti és a temetőbéli teendők naptári feljegyzéseinek vizsgálata értékes megerősítést hozott a mezőgazdasági év kulcsfontosságú dátumait illetően. Ennek a kutatásnak az eredményei alátámasztják bizonyos növények szezonális szerepét, melyek elsőbbséget élveznek, mint „közös értelmezési alap”, „lételemű stimulációs erőt” (Roubin 1989) nyújtanak.

Világossá vált számomra, hogy a primitív gondolkodásban a kertek és a temetők háromszínű árvárcskája részét képezi napjainkban is a halottak ünnepi időszakának, ami november-től májusig tart.

HOLTSZEZON ÉS EURÓPAI GYÁSZÜNNEPEK

Európában a gyászünnepek megegyeznek a mezőgazdasági holtsszezonnal, ami november-től, a terménybegyűjtés végétől, májusig a betakarítás kezdetéig tart. Manapság úgyszintén a halottak évenkénti visszatérése ellen nyújt védelmet. Mégis hogyan és ki által jöttek létre az említett időszaknak a határai, kohéziót és időtartamot kölcsönözve ennek az európai kulturális forrásnak?

Május 13-án ünnepelték az első keresztény pápák a szent mártírokat és a Szűz Máriát (Weiser 1952: 1952: 161). Ez a keresztény ősökre és mártírokra való hagyományos megemlékezés az antik Róma májusi halotti ünnepeinek szerves részét képezte.

844-ben IV. Gergely pápa május 13-ról november 1-jére helyezte át az ünnepet, ami egybeesett egy másik ősi halotti szertartással, a kelta Samahainnal. Utóbbi ünnep Louis Le Pieux császár birodalmában sikerrel elterjedt. 1048-ban, Saint Odilon, cluny-i apát valahány elhunyt ünnepévé tette, így november 2-a lett a halottak ünnepe. Ezt a napot ma gyakran november 1-jével azonosítjuk, Mindenszenteknek nevezve az időszakot.

Valójában, a Samahain, a kelta gyászünnep. Az angolszász Halloween és a keresztény Mindenszentek napján különféle kulturális keretek között ünneplik a halottak visszatérését az élők körébe: illetőleg máglyákkal, maszkokkal, édességek és mogyoró fogyasztásával és sírkövekre helyezett növényekkel.

A római gyászünnepek januártól májusig tartottak, közös szimbólumuk a bab volt (Pline: *Histoire naturelle*, XVIII/117), az élők halottak elleni védelmére szolgált. Ekként január 11-e, a Carmentalia gyászünnepeit jelentette, ezt követte a Lupercalia és a Féralia, amik a mai Karnevál időszakával egyeznek meg. Ezután jött a makik kultusza, a jótékony szellemek időszaka, amely május 9-től 14-ig tartott. Végül, a halottaknak szentelt ünnepek ciklusa a május 23-ai Rosalia ünnepéllével záródott, amely során a szülők rózsákat helyeztek az elhunytak sírjaira.

Az ünnepek teljesen vagy részben lehetővé tették a halottak és az ősök szellemeinek hogy a védőistenekkel rokonságra lépjenek. Ezt követően a halottak a földön az élők gyötrése nélkül mutatkoztak életet és jólétet hozva a halandókra.

A HALOTTAK KÉTÉRTELMŰSÉGE ÉS HATALMA

Az élők és holtak közösségének léte egy világszerte elfogadott tényállás. A kétértelműség lényeges jellemvonása a viszonyuknak. A mindennapi ember számára, az élők a láthatóság, a kiszámíthatatlan élet és a mobilitás címszói alatt foglalnak helyet: míg a halottak a természetfölötti jelek láthatatlan világához kapcsolódnak, ezzel az élők számára kétértelmű vonatkozásokat alapoznak meg.

További kétértelműség a halottak és a szellemek megkülönböztetésében érhető tetten. Az angol *ghost*, egy halott személyre utal, aki ismét megjelenik egy élő embernek (vö. *ghost, fantôme* – *Oxford Dictionary* 1972). Ez a sajátosság a paraszti világra nem jellemző. Valójában az európai paraszti képzetekben, a holtak és az élők kölcsönösen „vendéglátók” és „vendégek”, mint erre a szász szó is rámutat: *gaste* az angol *ghost* kifejezésből ered. Halottak és élők „egymás között állandó párbeszédre törekednek” (Capdecemme 1997: 329). Egyéb jellemvonás, hogy a halottak sem térhez, sem időhöz nincsenek kötve, ebből következnek a hatalmuk. André Varagnac szerint, a halottak egy utolsó korosztályt alkotnak az élők között, ami felé utóbbiak tisztelettel fordulnak, és mindennapi védelmet kérnek: „Az élők társadalma többet kért, mint a betegségek és a halál távolmaradását: a közösség élelemellátását, ami valójában ugyanazon kívánság tárgyát képezte.” (Varagnac 1948: 212).

Ennek a kutatásnak a felhasznált forrásai főként a 19. és a 20. századi Franciaország szóbeliségéből származó néprajzi adatokra, valamint az Eurethno Európai történetírás és néprajzkutatás hálózatán belüli összehasonlításokra támaszkodik. Vincenzo M. Spera ezen a hálózaton keresztül közölte *A halottak és a megjelenítésük bizonyos dél-olaszországi ünnepeken* című tanulmányát, ami arra készítetett, hogy átgondoljam a tanulmányom bizonyos részeit, *a finom eltérésekre a „halottak” meglátása tekintetében.*

„A halottakat, a nekik tulajdonított kultuszon keresztül látják és definiálják mint egy kapocs, ami egy látható és kézzelfogható híd a föld és az ég vagy sokkal inkább a föld, az ég és az alvilág között. [...] E három dimenzió: alvilági, földi és égi meghatározza a helyet, ahol azok a halottak élnek, akik tulajdonképpen nem halottak; ők képesek visszatérni az élők földi világába, amellyel szüntelen kölcsönhatásban állnak. A halottak jelenléte a halandók számára egyfajta garanciát nyújt a halhatatlanságra (a föld és az alvilág között), ami a földi test létével összeegyeztethető.”

Vincenzo M. Spera különbségtétele a következő: míg „a mindennapi halottak a föld és az alvilág két dimenziója között cselekvőképesek” addig a szent emberek, a föld, az alvilág és az ég szférájában tevékenyek, a hatalmuk és vallásos tiszteletük itt nyugszik. Utóbbi esetre a katolikus védőszentek tisztelete jellemző. Tulajdonképpen minden egyes napot egy védőszent oltalmaz, ami neki van szentelve, s a családi hagyományokban a vele megegyező nevű emberek egyaránt ünnepeltek aznap.

Most vizsgáljuk meg a növények szerepét, amik gyakran közvetítőként jelennek meg az élők és holtak közötti viszonyban. Európában a Balkán és Mediterráneum térsége, az ókori kulturális gyakorlatok – a hivatalos vallási értelmezések alapját alkotó, ortodox, katolikus, zsidó, iszlám – a növényi fajoknak kiváltságos funkciót jelölnek ki: az élők és halottak közötti közvetítőszeret.

A provence-i etnológus Lucienne A. Roubin szerint: „A folkloristák egyaránt kiemelték Európa egészére vonatkoztatva a flóra kivételes szerepét a holtak összefüggésében. Mesék és legendák igazolják, hogy számos halott fában, bokorban, vadon élő növényekben, pusztán vagy éppen fennsíkron talál menedékre.” (Roubin 1979: 45–48.)

Elsőként a halottak növényi reprezentációit vizsgáljuk meg a mediterrán mitológia kontextusában, ezt követően kortárs etnológiai elemzés alá vetjük a következőket:

- a gabonafélék és bizonyos gyümölcsök fogyasztása a temetési szertartás alkalmával;
- illatot árasztó növények használata a gyászi szentséggel szemben;
- az európai imaginárius struktúrákban a halottak, a növények és a temetők összefüggései rámutatnak arra, hogy a temető növényvilága a halottkultuszban kiemelt helyet kap.

A HALOTTAK NÖVÉNYI REPREZENTÁCIÓI A MEDITERRÁN MITOLÓGIA KONTEXTUSÁBAN

Legendák és mítoszok számos adatot őriznek a halottak lelkének növényi megjelenéséről, legyen az istennek vagy embernek tulajdonított. Ezek közismertebben „születő lelkek” megjelenés alatt szerepelnek. Az ember fából vagy növényekből létrejötté alkalmanként össze függ a különleges leszármazás meggyőződésével egyidejűleg a növényi fejlődésből eredő lélekvándorlásba vetett hittel. A lelkek a föld mélyében rejtőznek egy anyához hasonlatosan, arra várnak, hogy beleolvadjanak egy növényi, állati vagy emberi testbe.

Leggyakrabban a nők valamely helyre ellátogatva illetőleg egy fát megérintve, egy virágot megszagolva, egy gyümölcs, gabonaféle vagy fű elfogyasztásával válnak termékennyé... Ezeknek a legendáknak ma csupán a töredékei ismertek. A hiányos hagyományok, nem teszik lehetővé számunkra egy koherens értelmezési rendszer felállítását. Ennek ellenére, ezek a növények kapcsolatban állnak a születések isteni voltával vagy a házassági termékenységgritusokkal.

Vegyünk két példát: a mandulafa, az első gyümölcsfa, ami gyöngyház fehér virágok tömegével jelzi a tavaszt, Pausanias szerint, egy szörny férfias szerveiből keletkezett. Egy nimfa leszedte a mandulafa termését, az ölébe rakta, a mandulák eltűntek és hamarosan terhesnek érezte magát. Attisz-ban megszült. (*Voyages VII/17*). Ezek a legendák Cybèle és Attisz nevű fia kultuszához kapcsolódnak, utóbbi jelképe a mandulafa volt. Manapság Provence-ban a mandulafára a szerelmi találkozások fájaként tekintenek.

A búzát az európaiak alapvető táplálékát Démétér személyesíti meg. Noha a görög legendákban, úgy mint a homéroszi költemények elbeszéléseiben, Démétér, a flóra anyja, nyolc hónapos látható időszaka alatt, egészen a betakarításokig jelen van.

A novembert követő négy hónap februárral bezáródóan az ő lányának, Perszephonének Hádész, a holtak ura általi elrablását jelöli. Egymáséi lesznek, ez a mozzanat szimbolikusan a gránátalmaszemek elfogyasztásával ábrázolt, a női termékenység metaforikus jelképe. Ezt követően a téli időszak négy hónapja során Perszephoné az alvilágban él, a holtak birodalmában. Démétér és Perszephoné mítosza megalapozza a mezőgazdasági év időbeosztását és az akörüli rejtélyeket. Perszephoné a halott lelkek számára lehetővé teszi a gyümölcszsemek elfogyasztása révén, hogy a növényzetben testet öltve újjászülessenek, mindaddig az idős Démétér az eleusziszi misztériumokat tanítja: a búzaszemek mágikus átalakulását levéllé majd levélből maggá...

A legendákban, az együttlét, a születés és a halál átalakuló formái begyakorolt gesztusokkal és hozzáértéssel mennek végbe: a szántás, vetés, sarjadás, betakarítás, az élet földi és alvilági őrői részvétele nélkül nem kerülnének sorra.

Ozirisz, Adónisz, Attisz, Démétér, Perszephoné és Dionüszosz misztériumainak céljai, hogy összekapcsolják a növényi és az emberi újjászületést és megörökítsék az istenek és holtak oltalmazó erejét.

A mítoszok rávilágítanak a nem mindennapi kapcsolatokra, de kevésbé egyértelműek a rejtett elemeket illetően: úgy, mint a halottak és a növényi hatalom kapcsolata.

Vegyük szemügyre jobban az említett témákat etnológiai szempontból.

GABONAFÉLÉK ÉS BIZONYOS GYÜMÖLCSÖK FOGYASZTÁSA A TEMETÉSI SZERTARTÁS ALKALMÁVAL

Marcel Détienne és Jean-Pierre Vernant megemlítik, hogy „az árpa és a búza emberi táplálékként, az Odüsszeiában szereplő fogalommal élve 'az emberek lényege', az életerő alapját képezik” (Détienne–Vernant 1979: 61). Ugyanakkor kifejtik az emberi sors „szörnyű nélkülözését”, ami az Odüsszeiában számtalanszor felvetődött, a napi *betevőért* való küzdelem, ami teljes emberi hanyatlásról ad bizonyosságot.

Az Ókortól kezdve a gabonafélék a gyászszertartások alapvető elemei. Ma Balkán szerte megegyező étel a koliva, mely nagy kör alakú tálban, főtt gabonafélékből áll, amit mazsolával, tört mandulával és mézzel vegyitnek. 1717-ben Pitton de Tournefort Görögországba utazva lejegyezte ezt az ételt, amit gránátalmaszemekkel, szezámmal, bazsalikkal és más illatot árasztó növényekkel elkészítve; azokkal a növényekkel, amik a Démétér és Persephoné mítoszában is szerepelek.

Az említett szerző párhuzamot állított fel a gabonaszemek és a halál között, miszerint aki nem hal meg, átalakul és újjászületik. Leírja a kilenced gyászszertartást, amely a holtak feltámadását és az élők és holtak közötti szövetséget jeleníti meg: „Kilenc nappal a gyászszertartás után megküldik a kolivát a templomba [...] hogy a hívők megemlékezzenek a holtak feltámadásáról: az igazat megvallva, a búzaszem nem hal meg miután a földre dobják, magára marad, mégis sok termést hoz. Három személy követi a sírásót. Az első két nagy üveg borral, a második két nagy kosár gyümölcscsel, a harmadik egy török szőnyeggel, amit a sírra helyeznek a koliva és az uzsonna felszolgálására. A lelkipásztor a színre hívja a halottakra megemlékező híveket, mialatt a templomba viszik az adományt, ezután a lakoma nagy részét elfogyasztja; a becsületes embereknek inni adnak és a maradékot a szegények között elosztják [...]” (de Tournefort 1717: 728).

Az Eurethno keretein belüli kutatás során 2002-ben Bulgáriában a Veliko Tornovo régióban szerethük volna megvizsgálni, hogy a koliva az élők és holtak viszonyában mindig is lényeges szereppel bír-e (Koliev–Ivaniva–Bonnet dir. 2002). Világossá vált számunkra, hogy a rituális étkezés az élők és holtak közötti szövetségnek felel meg. Az élet továbbvitelét tűzi ki célul, amit a keresztény hit és a templomba járás szabályoz.

A halottak évi ünnepélye során a családtagok kolivát fogyasztanak a nyughelyen. Minden arra járó emberrel megosztják, hogy ezáltal „az elhunytak örömet szerezzenek”. Rá mindig láthatatlanként tekintenek, mégis jelen van és cselekvőképes. A halott a sírra helyezett ételek révén jut egy kevés kolivához, gyümölcsökhöz, nem feledkezve meg a földbe öntött borról és egy meggyújtott majd földbe nyomott cigarettáról, hogy tudjon füstölni. Egy-fajta párbeszéd alakul ki a halottakkal régi emlékekről, aktuális hírekről és kívánságokról.

A sírhant a halott lakóhelye és a szövetség helyszíne, egyben a kiemelt tér, ahol az európai gabonamitosz értelmet nyer, életerőt és rituális formát kap a koliva elfogyasztásától. Krisztus rituális testének kenyérré és borrá átváltozása útján a keresztény rítusok könnyebben értelmezhetők.

A halotti tor másik példája, napjainkban Romániában és a vlachok körében a „la poman de viu rítus, a halotti lét elsajátításának művészete” (Anastassova 2005: 65). Az élők által szervezett bő lakoma során a házigazdák előkészítik a saját halálukat, a család, a rokonság és a barátok ételeket fogyasztanak és ajándékokat cserélnek. A házigazdák mint „jövőbeli

halottak” vannak jelen, mintha már elhunytak volna. Nem esznek és nem mozdulnak, úgy mint Kusturica *Underground* című filmjében, ami különösen jól ábrázolja ezt a tradíciót. Valójában az élők megalapozzák a túlvilági jövőjüket saját akaratuk fényében.

Franciaországban az étkezés gyász idején gyakran egy halotti tor, ami összehozza a családtagokat és közeli barátokat, a temetés végezetével. Kivételes alkalom arra, hogy a halotról beszéljenek, igranak az életére, olykor neki is fenntartanak egy helyet az asztalnál. Egykor a szegény családok jellegzetes ételként a „holtak kenyérét” (Van Gennepe 1982) fogyasztották: ez egyfajta tejberizst vagy tejes kenyérlevest jelentett, amit a gyászmenetre magukkal vittek és átadtak a plébánosnak.

Dél-Kelet Franciaországban hüvelyesekként a babot és a csicseriborsót, Katalóniában a szemes babot, Galíciában, Aragóniában és az Alpok táján, pedig a gesztenyét fogyasztják kiváltságos zöldségként a halotti tor alkalmával, így a feltámadás növényi jelképeivé válnak. A növényi újjászületést szimbolizáló csicseriborsót az Ókor óta fogyasztják « a fazekak szertartása » során február végén. Rómában a váll fölött eldobott bab biztosította az élőket a holtak lelkének megváltásáról. Galíciában, a fiatalok a falun kívül a természetben gyűltek össze, Mindenszentek előestéjén, sült gesztenyét fogyasztottak a halottak túlvilágra téréséért.

Ezek a rituális étkezések a gabonaféléktől, illetve a hüvelyesektől kezdve előkészítették az élők és a holtak elkülönülését, megpecsételve a feltámadás ígését a holtak számára, az életben maradást, sőt mi több az élelembőséget az élők számára.

A növények, illatos levelek és virágok, úgy tűnik más szerepet is betöltenek.

ILLATOT ÁRASZTÓ NÖVÉNYEK ÉS A HALOTTI SZENTSÉG

Egy szakadék van az őseink és közöttünk, írja Mary Douglas egy „a rituális nyomról” szóló fejezetben (Douglas 1981: 29). Valójában, a halotti tisztátalanságot nem az egészségügyi fertőzésveszéllyel vagy a higiénéjával hozták kapcsolatba, mint ahogy azt ma gondolnánk, hanem a halotti test szentségével ami „egyidejűleg szent és tisztátalan” (Douglas 1981: 30) volt. A szentség ijedségre ad okot, hiszen a halott látogatásának veszélyeit vonja maga után. Ugyanazon szerző szerint, a jelentős veszélyt a szent halottal való érintkezés jelenti, ahol az illatot árasztó növények – származzanak azok gőzökből, illatszerekből, virághalmokból, nem beszélve a halott testének megmosdatásához felhasznált növényekről – közvetítő szerepüknel fogva korlátozzák az élők viselkedését.

Ekként Franciaországban a múlt századig borókát füstöltek az elhunyt szobájában, a „halottak útja”, a templomtól a temetőig élő növények leveleivel – mint a puszpáng és a babér – volt beborítva. A gyászmenet résztvevői a „halál babérjának” nevezett leveleket szórtak végig az úton. Alkalmanként a gyászhelyek szent voltának kihangsúlyozására „a halál füveinek” keresztelt menta és zsálya leveleit használták (Van Gennepe 1982: 815). Romániában, Bulgáriában és Görögországban a bazsalikom, *Ocimum basilicum* volt a kedvelt növény a gyász idején.

A sírhelyeken elhelyezett rózsából vagy más növényből készült virágkoszorúk manapság is jellemzőek, a 19. században ezeket a fiatalon elhunytak sírjára tették. Időnként gypjával vagy gyöngyökkel díszítették. Ellenben ma művirágokat teszünk. A virágok különösen

a rózsza, a női termékenység szimbóluma, a virágfelajánlás ezért mindig a nőknek járt ki. Virágok ültetése és virágkoszorúk elhelyezése a nyughelyen, a halhatatlanságra utaló jelnek felel meg. Ezen túl látni fogjuk, hogy a virágok megválasztása kulturálisan determinált.

A szent növényfajok, a közvetítők élők és holtak között, egyaránt felelnek az állatok, a növények és az emberek közti eszmecsere létrehozásáért. A múlt században egy családnak a tagjai bejelentették a babérnak és egy állatnak a hozzátartozójuk halálát.

Ez a párbeszéd a halottaktól az élők irányába úgyszintén megtalálható, a mélyen megélt kapcsolatokban különféle összekötő jelekben nyilvánul meg. Az összekötő jelek diszkrét módon tudunkra adják a halottak jelenlétét: az elhunyt kedvelt növénye jobban növekedik olyan helyen, amit az elhunyt szeretett. Az animizmus itt az ésszerű előregondolásra és keresztényelöttiségre vonatkozik, ami manapság az új vallási mozgalmakban folytatódik; de ugyanúgy növényi közvetítéssel jár és összeköttetésben áll a gyász szentségével.

A halott jelenlétének szentsége kötelez az érintkezés elkerülésére illetve az összekötő jelek általi párbeszédre. Ebben a zöld vagy virágos illatot árasztó növények a közvetítők. Ezáltal felvetődik a közvetítés helyeinek problémája.

Arnold Van Gennepe az anaonnak nevezett, a halottak hibrid társadalmának bretoni esetét idézi fel. Ennek tagjai az élők szomszédságában, tőlük nem elkülönülve élnek a temetőben. Éjfélkor felébrednek, elsétálnak a családtagjaikhoz a régi lakóhelyükre. Kedvelnek töltéseken élni. Felvonulnak a körmenetben Karácsony és Mindenszentek előestéjén és Szent János estéjén. Van Gennepe azt állítja, hogy a földi élet egy átjáró a korábbi és a későbbi örök élet között, avagy kortárs kutatók szavaival élve, a földi lét „egyfajta világok közöttiséget” (Ueltschi–White–Le Goff 2009) jelöl.

Le Braz breton folklorista szerint a legtöbbször számára a halottak a másvilágon folytatják, amivel a földön foglalkoztak (Le Braz 2011: LIV–LV). A térbeliség problematikája nem lenne releváns, mégis az információforrások lehetővé teszik a halottak szellemének behatárolását: emberektől távoli kietlen területeken (Roubin 1979: 45) éltek úgy, mint töltésben, rekettésben vagy fennsíkon illetve temetőben és kertben, az élők világának határain. Montpellier régióban, helyi szóhasználatkal élve, a kietlen helyeket „sauvagine” névvel jelölik. *Kettősség jellemzi: egyben a vad és a szent. A sauvagine tisztelete érvényesül. Egy rejtett félelem kíséri, ami az ismeretlen világ szentségének tulajdonítható: a letelepültség és a kiszámíthatóság jeleinek hiánya, amelyek a megművelt földek elhagyatottságával növekednek.*

Valójában a halottak térbeli tartózkodása kapcsolódik a hiedelmek periodikus jellegéhez, a Koré-Perszephoné és Démétér mítosz igazolja a mediterrán hiedelmeket, amelyek számos szokás esetében a katolikus és ortodox területen lehetővé teszik a tagozódások viszszaoszlását: gondoljunk itt a Húsvét (Roubin 1979: 45) vagy a Mindenszentek előestéjére. Plutarque kifejti, hogy „a novembertől május hónapjáig tartó időszak a halottaknak van szentelve” (Plutarque, *Questions romaines*, 86).

A „holszezonak” mondott időszakot novemberben a temetői rítusok, tavasszal a kerti szertartások fogják közre. A vidéki Dél-Franciaország egy vélekedésében, amit Daniel Fabre etnológus szívesen használ, konkretizálódik a halottak alvilági élete, úgy ahogy azt őseink elgondolták: „A halottak a temetőkben bemennek, a kertekben kijönnek”. A halottak alvilági és földi életük során átjárási eszközökkel élnek ilyenek a temetők és a kertek, melyeket az emberek rituális és kulturális szempontból másként érzékelnek. A halottak ugyanúgy előjönnek a kertekben ahol pünkösdi rózsza és őszi káposzta található. E két növény metaforikus és szimbolikus értelemben is a születéshez kapcsolódik. (Bonnet 1988.)

Napjainkban a nyelv leegyszerűsödésével, a „halott” szó jelentése: élettől megfosztott test, csaknem teljesen helyettesíti a holt, megboldogult és eltűnt szavakat. Egy érző felfogás szűnt meg. A „holt” funkció nélkülül, az „eltűnt” a láthatatlanságot, a „megboldogult” a

túlvilágra térést fejezi ki. A szókészlet hiányossága tudatos megtagadással függ össze. Képzetünkben a halottak azok, akik jelen vannak álmainkban és a gyász iránti kötelezettségérzetünkben. Valójában a halottainkra vonatkozó kulturális képzetek annyira beszűkültek, hogy az utóbbi években használt kifejezések mára elavultnak tűnnek. Noha a halott nem sétál többet már a földön, mivel lábai már nincsenek itt, mégis ő az, aki előre kitette a lábát a házból¹ – a valóság megindító képe ez. Ugyanígy a temetőre nem tekintenek „paradicsomi kertként” és a „végső megpihenés” kifejezése is kezd feledésbe merülni.

Azonban nem szabad azt hinni, hogy a kolostorok és temetők sírhelyeit gondozták; viszonylag későn a 19. század végére nyúlik vissza a díszítésük és a gondozásuk kezdete (Van Gennep 1982: 769). Egy századdal még korábban, a sírokat a templomok körül egy évelőkkel és fákkal beborított fallal határolták el. Ezeken a szent helyeken nyert menedéket a halottak szelleme. Emellett ne gondoljuk, hogy hiányozna a parasztek titoktartó orális kultúrájából a szervezett reprezentációkon alapuló gyászritusok.

A Kelet-Franciaországban, Strasbourg környékén folytatott kutatások (Bonnet 1988) lehetővé tették azt a megállapítást, hogy napjainkig erőteljes sírkultusz jellemzi a temetőt, ami a parasztek képzetrendszerével hozható összefüggésbe. A 19. század óta, a vidéki asszonyok úgy tekintenek a családi sírok gondozására, mint feladatra és tiszteletadásra. A sírhantok a közvetítő növények elültetésének helyéül szolgálnak.

Az asszonyok a temetőben nem élnek a trágyázás mezőgazdasági módszereivel és elkerülik a mélyítésre alkalmas eszközöket. Egy kétágú kézi kapával a föld felszínén dolgoznak ügyelve, hogy ne lépjenek a sírhantra. Ezek a hallgatólagos tabuk a halotti föld szentségével állnak kapcsolatban, ennek eredményeként szabályszerű gesztusok határozzák meg a naptári év egészét: májusban a családi kertbe vetnek a temető földjébe nem és november előtt a sírra helyezik a virágozni készülő növényeket. A földművelők imaginárius rendszerében, a sírhely földje burkoltan a rejtélyek színhelye, ahogy erre a következő temetőben lezajlott párbeszéd rámutat: „A temetőbe természetesen nem ültetünk gyümölcsfákat vagy más evésre vagy főzésre alkalmas növényeket, sem hagymás virágokat, mint a tulipán vagy a krókusz amit az ablakokba tesznek. Virágokat és dugványokat sem viszünk el onnan, ezek mind a halottakhoz tartoznak...” (gyűjtés, Kelet-Franciaország – Bonnet, 1988).

Az említett tilalmak elválasztják az élők és a holtak terét, tiszteletbe tartva a halottakat illető földalatti életet. Ugyanakkor kizárják a kapcsolat kialakulását a halottak és az élők között, ezáltal megalapozzák a föld szentségét.

A vidéki asszonyok biztosítják a sír tisztántartását aminek „tisztának és virágzóknak kell lennie főként Mindenszentek és Húsvét idején” (gyűjtés, Kelet-Franciaország – Bonnet, 1988), hiszen ez az átjárás helye és a társadalom egésze által látogatott. A halottak tudják, ki jön látogatóba hozzájuk. A halottak szelleme a síron elhelyezett virágok által nyilvánul meg.

Van Gennep megjegyzi, hogy „a jelenleg legjobban elterjedt temetői virágok: a kriptantém, elsőként 1830 körül jelent meg Bernet kapitánynak köszönhetően a toulouse-i piacokon; ötven év kellett ahhoz, hogy a gyászszimbólumok részévé váljon: az egyik legvirágzóbb kertészeti vállalkozás” (Van Gennep 1982: 769). A széles körűen kedvelt egzotikus növény Japánból származik, a hazájában az életet és a jólétet szimbolizálja, a 21. században minden nyugati városi temetőben virágzik. Az ibolya, *Viola* a rómaiak számára a halált jelképezte. Az árvácska, *Viola tricolor*, a mezőgazdaság hagyományos köreiből nagy sikerrel örövendett. Toulouse városának identitás szimbóluma, annak ellenére hogy

1 Fordítói megjegyzés: a francia „sortir les pieds devant” kifejezés tükörfordítása: kitenni a lábát valami elé vagy előre tenni a lábát. Más jelentései: jól kijönni egy helyzetből, eltemetve lenni, kvázi meghalni.

1830-tól a krizantém elkezdte átvenni a helyét a toulouse-i piacokon. A kelet-franciaországi agrárvárosok temetőinek vizsgálata a 20. század végén rávilágít arra, hogy egyetlen egy virág magját vetették el májusban a kertekben, majd november előtt kiültették a sírhe-lyekre, így májustól novemberig tudott virágozni a temetőben: ez a Háromszínű árvácska (*Viola tricolor*) volt.

Akkora sikernek örvend, hogy vidéken és városi közterületeken egyaránt elültetik.

Az árvácska (*Viola tricolor*) követi a halál európai mitológiai ciklusának idejét (novembertől májusig). Az asszonyok így vélekednek a virág felől: „egy halott fejre hasonlít, növekedésével virággyást formálva egész télen beborítja a sírokat” (gyűjtés, Kelet-Franciaország – Bonnet, 1988).

Nézzük, mi bújik meg a szó mögött: Eugène Rolland szerint Alsace-ban és Európa szer-te a Szentháromság virágjának nevezik. Más nyelveken: drifalttskatle, a halottak virága, menschengsichtle, apró emberi arc, stiefmütterchen, expliciten második anyának tituláljál. Ezen túl általánosságban mostohaanyának vagy madonnának hívják, utalva a növény föld alatti újjászületésére.

Eugène Rolland rámutat, hogy Európa nagy részén a vadárvcskát a halottakkal össze-kötetésben ismerik (Rolland 1896: 173–181).

A tavasszal vadon is növő virág, spontán és bően termő, Bulgária és Románia temetőitől egészen Dél-Európa nyirkos mezeiig előfordul. A földet kék foltokkal tarkító árvácskát tilos szedni.

Az ibolya, a vad-, a háromszínű- és a kerti árvácska, létezésük örökkévalónak tűnik, figyelemre méltó és kiemelkedő növények, miként a mezőgazdasági termeléssel ellentétes idényben fejlődnek ki. A májusban elvetett magok a tél során, novembertől májusig virágoznak. A parasztasszony házasságra váró fiatal lányai anyasági terveket szöve várták a tisztulást, a menstruációjuk eljövételét. A parasztasszonyok mondása úgy tartja, hogy „ami nem virágzik, nem hoz magot!” A téli virágok termékenységet hoznak: a leendő magokat, a gyümölcsöket és az emberi utódokat fogják adni.

Ezzel a paraszti bölcsességgel élve a vadárvcska a halottak virágaként halottakat és élőket illető fajokat különböztet meg. Ezzel egyidejűleg megőrzi a halottak szellemének ki-váltásos helyét.

Befejezésül, elmondhatjuk más civilizációk mintájára, hogy Európában a növényi köz-vetítőszerep hasonlóságot mutat a fogékonyság logikájával és a halottak vonatkozásában az imaginárius antropológiával. Ennek különböző aspektusai vannak: a különleges mitikus lények növényi származása, a gabonafélék és bizonyos hüvelyesek fogyasztása gyász alatt, az illatot árasztó növények szentség védelmező szerepe a halotti szertartás során illetve „a szent vadárvcska”, a *Viola tricolor* vagy másképp nevezve második anya a holtak számára, akik növényi formát öltve járnak-kelnek a földön és a föld alatt. Pont ahogy a mondás meg-fogalmazza: „a holtak bemennek a temetőben és kijönnek a kertekben”.

Fordította Papp Viktória

SZAKIRODALOM

- Anastassova, Ekaterina
2005 Entre le rêve et le rite: l'art d'apprendre à être mort. In: Ivanova, Maria – Fournier, Laurent-Sébastien (dir.): *Le risque de la mort dans les Balkans et en Europe. Actes du XVIIIème atelier EURETHNO*. Université de Saints Cyril et Méthode, Véliko Tornovo, 65.
- Bonnet, Jocelyne
1988 *La Terre des femmes et ses magies*. Robert Laffont, Paris.
- Le Braz, Anatole
2011 *La Légende de la mort I*. Archipoche, LIV–LV.
- Capdecemme, Marie
1997 *La vie des morts*. Imago, Paris.
- Détienne, Marcel – Vernant, Jean-Pierre
1979 *La cuisine du sacrifice en pays Grec*. Gallimard, Paris.
- Douglas, Mary
1981 *De la souillure*. Maspero, Paris.
- Koliev, Nicolai – Ivanova, Maria – Bonnet, Jocelyne (dir.)
2002 *Les vivants et les morts: tombes et cimetières, Rapport d'enquêtes ethnographiques 15-21 Mars 2002*. Manuscrit.
- Lévi-Strauss, Claude
1962 *La Pensée sauvage*. Plon, Paris.
- Rolland Eugène
1896 *Flore populaire ou histoire naturelle des plantes dans leur rapport avec la linguistique et le folklore I*. Paris.
- Roubin, Lucienne A.
1979 Espèces végétales, éléments de médiation entre vivants et défunts en Méditerranée septentrionale. In: *Les Hommes et la mort; rituels funéraires à travers le monde*. Objets et mondes – Le Sycomore, Paris, 45–48.
1989 *le monde des odeurs*. Méridiens Klincksieck, Paris.
- de Tournefort, Pitton
1717 *Relation d'un voyage au Levant*. I. Imprimerie royale.
- Ueltschi, Karin – White-Le Goff, Myriam
2009 *Les Entre-mondes: les vivants, les morts*. Méridiens Klincksieck, Paris.
- Van Gennep, Arnold
1982 *Manuel de folklore français contemporain*. I/2. Ed. Picard, Paris.
- Varagnac, André
1948 *Civilisation traditionnelle et genres de vie*. Albin Michel, Paris.
- Weiser, Francis X.
1952 *Fêtes et coutumes chrétiennes*. Paris.

GÂNDIREA PRIMITIVĂ ȘI PLANTELE FUNERARE ÎN CONCEPȚIA ȚĂRANILOR EUROPENI

Obiceiurile populare, deși se reînnoiesc și se modifică cu fiecare generație, în ceea ce privește cultul funerar european, reflectă rolul mediator al plantelor. Pe lângă perioadele de pauză a calendarului agricol și sărbătorile de doliu, cercetarea plantelor ornamentale specifice locurilor de înhumare – ca de exemplu panseluța de câmp (*Viola tricolor*) –, apariția acestora în gândirea primitivă sau pe masa rituală susțin rolul anumitor specii de plante în concepția colectivă. Puterea lor supranaturală este accentuată, căci leagă amintirea și spiritul celor decedați de locațiile vieții și a morții lor. Acest fapt explică parțial acea necesitate umană de a ne întoarce pe pământurile natale pentru un loc de veci.

SAVAGE THINKING AND FUNERAL PLANTS IN THE CONCEPT OF EUROPEAN PEASANTS

Folk customs, although constantly renewing and changing from generation to generation, in the case of the European funeral cult, reflect the mediating role of plants. Observing some ritual as decorating funeral plants as viola flower (*Viola tricolor*), or plants from consumed ritual around the burial-ground, show the leading role of some plants in the imagination of the human group. Beyond the burial-ground space, funeral plants stimulate the link between death and living people, including the power of the link between memory and dead person's spirit. Thus part of explanation is found about the necessity of return to the land where someone was born before his death.